

DRAGOȘ MÎRȘANU

Pr. DRAGOȘ BAHRIM

editori

**IMNOGRAFIE, DOXOLOGIE,
MYSTAGOGIE**

HYMNOGRAPHY, DOXOLOGY, MYSTAGOGY

Lucrările simpozionului internațional
„Tradiția patristică în actualitate”
ediția a 2-a, Iași, 15-16 septembrie 2023

DOXOLOGIA
Iași, 2024

CUPRINS

Cuvânt înainte	9
Listă de abrevieri	21

Partea I: **IMNOGRAFIE**

- 1. Considerații cu privire la dimensiunea istorică, filologică și teologică a imnografiei ca gen literar patristic**
Adrian Marinescu 25
- 2. *The Great Kanon* by Saint Andrew of Crete and Its Commentaries**
Antonia Giannouli 55
- 3. “He Was Constantly Changing His Shape”: St Romanos on Christophany, Polymorphism, and the Fiery Furnace of Liturgy**
Bogdan G. Bucur 73
- 4. *Canonul cel Mare* al Sfântului Andrei Criteanul: perspective bizantine și contemporane cu privire la timpul și locul redactării sale**
Alexandru Prelipcean 89
- 5. Sfânta Kassia Imnografa – între legendă și realitate**
Emanuela Mîndrilă 101
- 6. Tropare inedite în cinstea Maicii Domnului atribuite lui Manuel Rammatas**
Maria-Lucia Goiană / Mihail Mitrea 133

Partea a II-a: **DOXOLOGIE**

- 7. Mărturisire și doxologie în opera Sfântului Atanasie cel Mare**
Eugen Maftei 151
- 8. *Pater noster* în gândirea teologică a Sfântului Ioan Casian. O adaptare la sensurile esențiale ale vieții monahului**
Florin-Ciprian Petre 169

9. Predicile *In mediantie die festo* ale Sfântului Petru Hrisologul

Dragoș Boicu 191

Partea a III-a: **MYSTAGOGIE****10. Poate fi studiată mystagogia?**

Florin Crișmăreanu 215

11. O incursiune la originile mystagogiei liturgice creștine: mystagogia pascală a Asiei Mici în perioada preniceeană

Dragoș Andrei Giulea 227

12. Viața Sfântului Antonie și Apophthegmata Patrum (Colecția tematică) ca itinerarii mystagogico-duhovnicești în monahismul timpuriu

Daniel Lemeni 249

13. Traducerea ca mystagogie. Sfântul Maxim Mărturisitorul, *Mystagogia 21*: o provocare teologică și traductologică

Marius Portaru 267

Partea a IV-a: **STUDIA VARIA****14. Poemele exegetice ale lui Juvenus și Ciprian Galul**

Alexandru Mihăilă 287

15. Sfântul Maxim Mărturisitorul, sursă de inspirație pentru Sfântul Andrei Criteanul, cu referire specială la *Omilia la Schimbarea la Față* (CPG 8176)

Dragoș Bahrim 299

16. Sfântul Dionisie Areopagitul, sursă „de inspirație” în omiliile palamite. Studiu de caz: *Omilia a 59-a*

Roger Coresciuc 323

17. Sfântul Grigorie al Nyssei și modernitatea

Gheorghe-Ovidiu Sferlea 337

Indice de referințe scripturistice 349

Indice de autori 353

Cuvânt înainte

Tema celei de a doua ediții a Simpozionului științific organizat de Centrul de Studii Patristice „Sfântul Maxim Mărturisitorul” al Arhiepiscopiei Iașilor, în zilele de 15-16 septembrie 2023, a fost inspirată de decizia Patriarhiei Române ca 2023 să fie socotit „an comemorativ al immografilor și cântăreților bisericești”. Ca urmare, ne-am decis să oferim un cadru în care subiecte din această arie de cercetare să fie analizate din perspectiva patrologiei, a eclesiologiei, a liturgicii etc. Am identificat și alăturat trei cuvinte cheie – *immografie*, *doxologie* și *mystagogie* – care, constituind împreună și titlul volumului de față, au definit și circumscris în general lucrările prezentate în cadrul simpozionului. Aceste cuvinte cheie caracterizează fundamental cultul și viața sacramentală ale Bisericii Ortodoxe. Toată creația poetică liturgică bizantină datorată unor Părinți precum Andrei Criteanul, Gherman I al Constantinopolului, Ioan Damaschinul sau Cosma al Maiumei și transmisă ulterior organic prin corpusul liturgic grec – care este deopotrivă katanyktic și doxologic – vizează scopul eclesial ultim care este mystagogia, inițierea în Taina lui Hristos și unirea mistică cu El în Biserică.

Lucrările volumului au fost organizate în patru secțiuni. Primele trei corespund direcțiilor principale anunțate, iar a patra și ultima parte cuprinde contribuții pe alte subiecte de interes pentru studiile patristice și istorice actuale. În fiecare secțiune am încercat o organizare cronologică a studiilor, în funcție de subiectele abordate.

Simpozionul a găzduit două conferințe plenare, ambele din sfera cercetării *immografiei*. În prelegerea de deschidere, patrologul **Adrian Marinescu** și-a propus să ofere o prezentare generală a locului ocupat astăzi de immografie în cadrul studiilor privind literatura bizantină,

al celor de liturgică și, mai ales, de patrologie. Pe baza noilor cercetări, cu noi instrumente de lucru, teze mai vechi au putut fi corectate, în vreme ce o serie de alte probleme își așteaptă încă rezolvarea. Analizată astăzi mai mult ca parte a literaturii bizantine, imnografia a fost tradițional asociată în principal studiilor liturgice, datorită importanței sale pentru cultul Bisericii. Patrologia, la rândul ei, ca disciplină teologică și istorică, este interesată deopotrivă de conținutul acestui corpus literar imnografic și de funcția acestuia la nivel de *ekklesia*. A doua conferință plenară, asociată în volumul nostru tot secțiunii de imnografie, a fost susținută de doamna **Antonia Giannouli**. Ea trece în revistă principalele comentarii bizantine la *Canonul cel Mare* al lui Andrei Criteanul, cea mai reprezentativă operă literară a marelui imnograf bizantin. Între ele, trebuie evidențiate mai întâi o *Synopsis* anonimă (o interpretare selectivă a istoriilor veterotestamentare folosite în *Canon*) și apoi mai amplul *Comentariu* al lui Acachie Savaitul (înc. sec. XIII), tradus și publicat recent în cadrul Centrului nostru de studii patristice¹, pe baza ediției critice exemplare produse în 2007 de chiar conferențiera noastră².

În continuarea secțiunii imnografice, organizată cronologic, lucrarea Pr. **Bogdan Bucur** aduce în atenție trei elemente interpretative notabile din *Condacul la cei trei tineri* al Sfântului Roman Melodul („exegeza hristofanică” „hristologia polimorfă” și expresia dionisiană „extaze reciproce” – folosită pentru a descrie relația dintre Dumnezeu și om), subliniind încă o dată legătura inextricabilă dintre exegeza biblică, articularea doctrinară, participarea liturgică și percepția spirituală, sub egida mystagogiei teologice. Volumul continuă cu studiul lui **Alexandru Prelipcean** dedicat marelui imnograf Andrei Criteanul. În contextul cercetărilor contemporane asupra *Canonului Mare*, identificarea momentului compunerii acestuia a fost legată de către diverși cercetători de una din cele trei perioade din viața autorului său: de timpul

¹ Cuviosul Acachie Savaitul, *Comentariu la Canonul cel Mare al Sfântului Andrei Criteanul*, col. *Viața în Hristos*. Pagini de Filocalie 15, traducere de Pavel Steingasser, studiu introductiv de Ionuț Biliuță, ediție de Pr. Dragoș Bahrim, Iași, 2021.

² Antonia Giannouli, *Die beiden byzantinischen Kommentare zum Großen Kanon des Andreas von Kreta. Eine quellenkritische und literarhistorische Studie*, Wiener Byzantinistischen Studien 26, Viena, 2007.

șederii sale la Ierusalim, de perioada vieții sale la Constantinopol sau de epoca episcopatului său din insula Creta. O linie interpretativă definitivă nu a fost încă stabilită, iar studiile contemporane oscilează între opțiuni. Cercetarea de față inventariază toate aceste direcții, oferind un tablou complet al acestei aprinse dezbateri. Kassia, o figură fascinantă între imnografi bizantini, este singura femeie ale cărei creații poetice au intrat în cărțile de cult ortodoxe. **Emanuela Mîndrilă** reconstituie mai întâi elementele principale ale biografiei sale și analizează apoi direcțiile operei sale și stilul său literar original, ce folosește un vocabular simplu și rafinat, pentru a oferi sensuri și semnificații profunde în formule poetice concise. Ultima contribuție din secțiunea de imnografie este semnată împreună de **Maria-Lucia Goiană** și **Mihail Mitrea** și reprezintă traducerea în limba română, însoțită de o analiză, a 26 de tropare inedite dedicate Maicii Domnului, după manuscrisul *Mosq. gr.* 349 din secolul al XIV-lea, scrise de un autor puțin cunoscut și neasociat cu alte lucrări imnografice, Manuel Rammatas. Aceasta este prima traducere a acestor tropare într-o limbă modernă.

A doua secțiune a volumului, circumscrisă ideii de *doxologie*, cuprinde trei studii privitoare la Părinți din Antichitatea târzie. Mai întâi, Diac. **Eugen Maftei** analizează opera Sfântului Atanasie cel Mare, care se caracterizează, ca și viața sa, prin aceea că este deopotrivă mărturisitoare și doxologică. Pătrunsă de dorința de a fi în adevăr și a-l mărturisi, opera atanasiană îndeamnă de asemenea la slăvirea lui Dumnezeu, Cel care luminează mintea în vederea înțelegerii și explicării tainelor dumnezeiești. Lucrarea sugerează că mărturisirea și doxologia se definesc și se articulează ideal numai în legătură una cu cealaltă, aspect reliefat în urma unei analize atente a operei și vieții Sfântului Atanasie. Pr. **Ciprian-Florin Petre** studiază în continuare interpretarea rugăciunii Tatăl nostru la Sfântul Ioan Casian, scoțând în evidență aspectul original constituit de așezarea acestei rugăciuni la cel mai înalt nivel între diferitele forme de rugăciune. Superioritatea acestei rugăciuni care reflectă un grad de familiaritate cu Dumnezeu este legitimată pentru Ioan Casian nu numai de faptul că ne-a fost predată de Însuși Hristos, ci și datorită admirabilului ei conținut, îndeosebi a cererilor fără scop material. Studiind opera Sfântului Petru Hrisologul, episcopul Ravennei (†450), **Dragoș Boicu** se apleacă asupra scurtelor sale predici la Înjumătățirea

praznicului Cincizecimii, oferind un util cadru general și subliniind miza autorului patristic de a scoate în evidență importanța acestei sărbătoriri prin punerea în strânsă legătură cu praznicul Înălțării Domnului. Analiza este încheiată de o traducere inedită a acestor două texte, păstrate fragmentar.

Partea a treia a volumului nostru vizează *mystagogia*. Mai întâi, **Florin Crîșmăreanu** ajunge să se întrebe pe bună dreptate dacă aceasta – cu dubla ei dimensiune, pedagogică și hermeneutică – poate fi cu adevărat studiată, câtă vreme reprezintă inițierea noastră în taina lui Dumnezeu. Având aici în vedere mai ales perspectiva hermeneutică – înțelesă într-o cheie specifică primelor secole ale creștinismului – studiul arată că *mystagogia* nu poate fi nicidecum concepută ca urmare a unui efort intelectual, spre a putea fi predată exclusiv în școli, ci doar trăită, experimentată de fiecare creștin în parte. Pr. **Dragoș Andrei Giulea** investighează originile *mystagogiei* liturgice, concentrându-se pe una dintre primele forme dezvoltate în contextul privegherilor pascale din primele secole creștine. Studiul său urmărește două teme. În primul rând, arată că există o abordare hermeneutică a interpretării pasajelor biblice pascale, care devine treptat o inițiere în tainele manifestării lui Hristos în creație, în Vechiul și Noul Testament și în iconomia divină. Deoarece Hristos a creat lumea, El este, de asemenea, cel care o poate mântui și reconstrui conform prototipului primordial al chipului lui Dumnezeu, care este însuși Fiul lui Dumnezeu. În al doilea rând, în această reconstrucție, Hristos restaurează condiția umană, ridică oamenii la cer și îi introduce în liturgia cerească pentru a sluji alături de îngeri. O perspectivă a *mystagogiei* duhovnicești găsim în studiul lui **Daniel Lemeni**, care, analizând pe de o parte structura literară a *Vieții Sfântului Antonie* și pe de altă parte modul în care a fost construită colecția tematică a *Apophthegmata Patrum*, susține ideea că aceste două texte monahale esențiale pot fi definite ca itinerarii *mystagogice* spirituale, deoarece ambele sunt marcate de ideea de progres spiritual. **Marius Portaru** încheie secțiunea despre „*mystagogie*” cu analiza expresiei $\omega\varsigma\ \tau\epsilon\lambda\omicron\varsigma\ \pi\acute{\alpha}\nu\tau\omega\nu$ din capitolul al 21-lea al *Mystagogiei* Sfântului Maxim Mărturisitorul. Autorul argumentează convingător în favoarea traducerii expresiei prin „ca scop al tuturor” (numită „traducere deschisă”), iar nu prin „la sfârșitul tuturor” (numită „traducere închisă”),

în contextul în care împărtășirea euharistică reprezintă scopul ultim al Liturghiei divine în *Mystagogia*. Această traducere are avantajul de a pune pe deplin în lumină dimensiunile eshatologică, teofanică și mystagogică ale Euharistiei.

Ultima parte a volumului grupează cercetări pe alte teme patristice, nesubsumate celor trei teme principale. Secțiunea debutează cu un studiu al lui **Alexandru Mihăilă** despre poezia biblică epică ca modalitate de popularizare a Scripturii în rândul creștinilor, concentrându-se asupra lui Juvenus, primul autor creștin care folosește poezia epică ca formă exegetică, urmat îndeaproape, la începutul secolului al V-lea de către Ciprian Galul. Cele două studii care urmează au subiecte apropiate: influența unor autori patristici asupra altora. Mai precis, putem vedea influența exercitată de opera Sfântului Maxim Mărturisitorul asupra Sfântului Andrei Criteanul, respectiv a Sfântului Dionisie Areopagitul asupra Sfântului Grigorie Palama. Pr. **Dragoș Bahrim** analizează istorico-teologic, mai întâi, indiciile care par să demonstreze posibilitatea ca Sfântul Andrei să fi cunoscut mai ales operele exegetice și ascetice ale Mărturisitorului, dar și pe cele hristologice, de vreme ce par să fi fost copiate în Ierusalim în secolul al VII-lea, iar hristologia episcopului Cretei s-a arătat a fi consecventă predecesorului său. Influența maximiană asupra lui Andrei Criteanul reiese însă, în partea a doua a studiului, îndeosebi în urma analizei unor pasaje din *Omilia la Schimbarea la Față* (CPG 8176), ce par extrase direct din lucrări maximiene și rescrise într-un stil original, cu totul remarcabil. Pr. **Roger Coresciuc** se oprește asupra *Omiliei a 59-a* a Sfântului Grigorie Palama, unde arhiepiscopul Tesalonicului citează liber elemente dionisiene, fără a menționa sursa. Studiul notează deosebirea față de modul în care Sfântul Grigorie procedează în *Triade*: fiind texte polemice, acestea din urmă aveau nevoie de foarte multă precizie, în scopul convingerii adversarilor. Bun cunoscător al operei Sfântului Grigorie al Nyssei, **Gheorghe-Ovidiu Sferlea** sugerează în studiul care încheie acest volum că putem descoperi ceva similar ideii de *epektasis* (creștere nesfârșită atât în timpul acesta, cât și în eshaton) în inima proiectului civilizației moderne, chiar dacă într-o manieră involuntară, inconștientă și inversată.

Mulțumim tuturor participanților la această reuniune științifică: conferențiarilor în plen, contributorilor pe secțiuni și celor care s-au

aflat în dialog în cadrul mesei rotunde³. Le mulțumim cu atât mai mult, desigur, aceluia dintre ei care ne-au încredințat textelor lucrărilor pentru a alcătui prezentul volum.

În încheiere, dorim să-i aducem mulțumiri Înaltpreasfinției Sale Teofan, Mitropolitul Moldovei și Bucovinei, care este întâiul susținător al activităților de cercetare și editare desfășurate în cadrul *Centrului de Studii Patristice „Sfântul Maxim Mărturisitorul”* al Arhiepiscopiei Iașilor, sub egida căruia am organizat primele două ediții ale Simpozionului științific *Tradiția patristică în actualitate*. De asemenea, rămânem în aceeași măsură recunoscători domnului Cătălin Jeckel, consilier cultural al Arhiepiscopiei Iașilor, pentru sprijinul său constant în vederea bune organizări a simpozionului.

Iași, 6 august 2024

Schimbarea la Față a Domnului

Dragoș Mîrșanu

Pr. Dragoș Bahrim

Centrul de Studii Patristice

„Sfântul Maxim Mărturisitorul”

al Arhiepiscopiei Iașilor

³ La masa rotundă intitulată „Hymnography as Patristics” au participat (în ordine alfabetică): Monah Filotheu Bălan, Pr. Bogdan Bucur, Alexandru Mihăilă (moderator), Antonia Giannouli, Maria-Lucia Goiană și Pr. Eugen Pentiu.

Mărturisire și doxologie în opera Sfântului Atanasie cel Mare

Eugen Maftai

Universitatea din București

Abstract: *The present study tries to explain what, in Athanasius' understanding, the right confession consists of, what is the benchmark that guide the Christian in his approach to confess God rightly, and how this confession harmonizes with the adoration that must be given to Him. If the purpose of the confession of faith is the affirmation and unaltered preservation of the revealed truth, the main concern of the confessor must be to agree with this truth, to advocate it at any cost, and to conform his life according to it.*

Thus, the right confession leads to the right adoration, the worship of God being one in truth, and therefore welcomed and blessed by God. The Psalms, as part of Scripture, so of revealed truth, and of spiritual life also, are the best means of doxology, understood as a form of adoration of God. The Psalms, through their content, but also through the way they combine reading with singing, determine the harmony of the senses and thoughts, placing man in relationship with God. Thus, orthodoxy is harmonized with orthopraxy, that is, the right teaching with the right living, both related to the Truth, which is Christ.

Keywords: *St. Athanasius the Great, confession, doxology, Council of Nicaea, truth of faith, Holy Scripture, Holy Tradition.*

Preliminarii

Dincolo de impunătoarea sa statură duhovnicească, de profunzimea teologică a scrierilor sale, sau de vocația sa pastoral-misionară, Sfântul Atanasie se impune în istoria creștinismului ca cel care, prin credința sa, mărturisită cu atâta putere, a salvat Biserica¹.

Opera Sfântului Atanasie cel Mare, ca și viața sa, de altfel, este una mărturisitoare și doxologică. Este mărturisitoare întrucât este expresia unui suflet pătruns de dorința de a fi în adevăr, adevăr pe care s-a străduit să-l cunoască, să-l trăiască și să-l propovăduiască, cu toate

¹ Adolf von Harnack, *Lehrbuch der Dogmengeschichte*, II.1, Paul Siebeck Mohr, Tübingen, 1931, p. 224.

riscurile pe care le implică asumarea unui astfel de deziderat. Ea este, totodată, doxologică, întrucât prin ea este slăvit Dumnezeu, Cel care dă harul Său și luminează mintea pentru înțelegerea și explicarea tainelor dumnezeiești. Poate fi însă mărturisirea, atunci când vorbim despre adevărul de credință, o simplă depoziție formală, corectă din punct de vedere doctrinar, dar rece, seacă, fără reverberații în sufletul mărturisorului? Poate fi oare doxologia doar o formă de exprimare a unor sentimente, fără conștiința copleșitoare a dependenței de Subiectul creator și proniator? Care este legătura dintre mărturisire și doxologie? În ce raport stau acestea două și, mai ales, în ce fel se articulează și își pun amprenta asupra învățaturii și, în cele din urmă, a vieții Sfântului Atanasie? Iată doar câteva întrebări la care studiul de față încearcă să ofere răspunsuri. Fără a avea pretenția unei analize exhaustive, cercetarea noastră scoate la lumină diferite situații, abordări, convingeri, sau simțăminte, pentru a recompuce cadrele unui tablou, al cărui personaj principal, Atanasie al Alexandriei, se definește, printre altele, și printr-o permanentă aplecare spre a-L mărturisi pe Dumnezeu și a-I aduce laudă.

Poziționarea Sfântului Atanasie față de Sinodul de la Niceea

„Martor fidel al lui Hristos”² și aprig susținător al dreptei credințe stabilite la Niceea, Sfântul Atanasie a încercat, în cele mai multe dintre lucrările sale, să sublinieze importanța păstrării, cu fidelitate, a acestei credințe. Pentru, el Sinodul de la Niceea, care a avut girul împăratului Constantin, este unul ecumenic, iar participanții la Sinod sunt numiți „Părinți” sau „fericiți Părinți”³, numiri folosite în mod voit cu scopul de a întări autoritatea acestui Sinod⁴.

² Bishop Gregorius, „The significance of Saint Athanasius for the Coptic Orthodox Church”, în Charles Kannengiesser (ed.), *Politique et théologie chez Athanase d’Alexandrie. Actes du Colloque de Chantilly, 23-25 septembre 1973*, Beauchesne, Paris, 1974, p. 21.

³ Sf. Atanasie, *De Decretis Nicaenae Synodi* 19, 2; 27, 5 (PG 25, 449; 465; trad. Lucian Dincă, în Sf. Atanasie, *De Decretis Nicaenae Synodi. Despre Decretele Conciliului de la Niceea* (325), Galaxia Gutenberg, Târgu- Lăpuș, 2015, pp. 177; 211).

⁴ Hermann Josef Sieben, „Zur Entwicklung der Konzilsidee, I. Werden und Eigenart der Konzilsidee des Athanasius von Alexandrien”, în *Theologie und Philosophie*, 45, 1970, pp. 353-389.

Sfântul Atanasie va rămâne permanent fidel *Simbolului de credință* de la Niceea, în pofida nenumăratelor alternative de mărturisiri de credință „semiariene”, care au încercat să înlocuiască termenul *homoousios* cu variante asemănătoare, dar care nu exprimau aceeași realitate. S-a discutat foarte mult despre locul pe care termenul „deofință” îl ocupă în teologia sa. Dacă unii fac din Atanasie marele apărător și susținător al acestui termen la Sinodul de la Niceea⁵, alții atribuie acest merit episcopilor occidentali, în frunte cu Osie (Hosius) al Cordobei⁶, sau văd o contribuție comună a acestora și a celor răsăriteni, în special Eustațiu (Eustathius) al Antiohiei și Marcel al Ancyrei⁷. O poziție aparte o reprezintă cea a lui Christopher Stead⁸, care, respingând ideea provenienței occidentale a lui *homoousion*, precum și tendințele lui modaliste, vede în acest termen o soluție mai degrabă tactică, decât teologică, propusă nu atât de autoritatea bisericească, ci de însuși Constantin cel Mare⁹.

Nu vom intra aici în aceste detalii cu privire la rolul acestui termen în gândirea Sfântului Atanasie, căruia dorim să-i dedicăm un studiu aparte. Vom face doar o constatare evidentă, anume că, pentru el, termenul *homoousios* este unul important, la care ține, așa cum ține la tot ceea ce a stabilit Sinodul de la Niceea. Relevant ni se pare însă faptul că el

⁵ Basil Studer, *Dieu Sauveur. La rédemption dans la foi de l'Église ancienne*, trad. J. Hoffmann, Cerf, Paris, 1989, pp. 147-148; R.P.C. Hanson, *The Search for the Christian Doctrine of God. The Arian Controversy, 318-381*, Baker Academic, Grand Rapids, 2006, p. 438.

⁶ Aceasta este vechea teză susținută, încă din secolul al XIX-lea, de teologi occidentali, precum: Zahn, Harnack sau Gwatkin. A se vedea: Xavier Morales, *La théologie trinitaire d'Athanase d'Alexandrie*, Etudes Augustiniennes, Série Antiquité 180, Paris, 2006, pp. 93-94.

⁷ Archibald Robertson, *Saint Athanasius: Select Works and Letters*, Select library of Nicene and post-Nicene Fathers of the Christian Church, Parker, Oxford, 1892, p. XVII.

⁸ Christopher G. Stead, „«Homoousios» dans la pensée de Saint Athanase”, în Ch. Kannengiesser (ed.), *Politique et théologie chez Athanase d'Alexandrie*, pp. 231-253.

⁹ Relația Sfântului Atanasie cu Constantin cel Mare a fost una complicată, debutând ca aliați, la Sinodul I ecumenic, dar continuând cu anumite tensiuni, după reintegrarea anumitor antiniceeni în Biserică și exilarea lui Atanasie însuși de către împărat și sfârșind, se pare, cu dorința basileului de a-l reabilita pe Atanasie, dublată, de partea cealaltă, de o atitudine îngăduitoare a ierarhului față de măsurile luate împotriva lui. A se vedea, cu privire la acest aspect, studiul nostru: Eugen Maftעי, „Sfinții Constantin cel Mare și Atanasie al Alexandriei: aliați sau adversari? Raportul Stat-Biserică reflectat de relațiile dintre cei doi”, în Vasile A. Carabă et alii (eds), *Biserică și Stat. Perspective teologice și istorice. Studii în memoria Părintelui Profesor Adrian Gabor*, Istros, Muzeul Brăilei Carol I, Brăila, 2019, pp. 69-106.

nu rămâne robul terminologiei, înțelegând că aceasta este doar un instrument prin care se exprimă adevărul de credință.

Se pare că reticența multor episcopi față de termenul *homoousios* avea ca motivație lipsa bazei sale scripturistice. Sinodul de la Niceea a vrut să apere adevărul scripturistic, dar tocmai îndărătnicia arienilor i-a determinat pe Părinți să folosească termeni nescripturistici pentru a păstra sensul Scripturii¹⁰. *Mărturisirea de credință de la Sirmium*, de exemplu, care a fost adusă spre aprobare sinodalilor de la Rimini, propunea termenul ὁμοιον, „asemenea cu Tatăl întru toate”, argumentând că termenul deoființă, stabilit de Părinții de la Niceea, nefiind prezent în Scriptură, este „neînțeles de noroade și aduce sminteală”¹¹.

Sfântul Atanasie nu era nici el „omul care să inventeze concepte noi”, deși nu-l putem suspecta de lipsa unei perspicacități metafizice. Fără a considera filosofia periculoasă sau nefolositoare¹², terminologia scripturistică i se pare mai potrivită, de vreme ce ea transmite cuvântul însuși al revelației¹³. Totuși, autorul nostru crede că în interpretarea teologică, se pot folosi cuvinte „neobișnuite”, adică „noi”, nefolosite de Scriptură, cu condiția ca acestea să fie interpretate „pios” sau cuviincios, adică să nu se denatureze sensul adevărat, teologic, pe care autorul l-a avut în vedere; sens care se păstrează atunci când Scriptura este folosită cu „evlavie”. În acest context, *eusēbeia* devine deci sinonim cu ortodoxia¹⁴.

Atunci, de ce inventează ei expresii teologice ticăloase, care nu apar în Scriptură, ci îi acuză pe cei care folosesc Scriptura cu pietate?

¹⁰ Atanasie, *Decr.* 21, 1 (PG 25, 453; trad. Dincă, p. 185). A se vedea, cu privire la acest aspect, introducerea lui Anatolios la *Decretele Sinodului de la Niceea*: Khaled Anatolios, *Athanasius*, Routledge, Londra, New York, 2004, pp. 142-143.

¹¹ Atanasie, *De synodis Arimini in Italia et Seleucia in Isauria*, 8 (PG 25, 691; trad. Dumitru Stăniloae, în Sf. Atanasie, *Scrieri I*, PSB, 16, EIBMBOR, București, 1988, p. 113).

¹² Se pare că Atanasie nu era deloc străin de instrumentele de argumentație specifice filosofiei. Christopher Stead a inventariat 28 de tipuri de argumente aristotelice pe care Atanasie le folosește în polemica sa împotriva ereticilor (Stead, „Rhetorical Method in Athanasius”, *Vigilae Christianae*, 30, 1976, pp. 121-137).

¹³ René Lafontaine, „Ouverture”, în *Athanasie d'Alexandrie, Les trois Discours contre les ariens*, trad. Adelin Rousseau, Lessius, Bruxelles, 2004, p. 12.

¹⁴ James D. Ernest, „Athanasius of Alexandria: the Scope of Scripture in Polemical and Pastoral Context”, *Vigilae Christianae*, 47, 1993, p. 346.

Să gândești într-un fel teologic ticălos este absolut interzis, chiar dacă, după aceea, se încearcă să se ascundă aceste gânduri sub niște cuvinte variate și seducătoare. Dimpotrivă, a gândi pios teologic este acceptat de toți ca fiind un lucru sfânt, chiar dacă cineva se exprimă cu niște cuvinte neobișnuite, pentru ca lucrul să fie înțeles într-un fel demn teologic și prin el, să se ajungă la înțelegerea semnificației celui care l-a gândit în mod demn¹⁵.

De altfel, explică Atanasie, relația dintre „cuvânt”, sau termenul care definește un lucru, și „firea” aceluia lucru este o relație de dependență, în sensul că nu cuvintele sunt mai întâi, ci firea și apoi vin cuvintele care o definesc. Astfel, firea unui lucru poate modifica termenii folosiți pentru a-l defini, atrăgându-i către el¹⁶.

Trebuie spus totuși că această deschidere a lui Atanasie față de posibilitatea folosirii de expresii asemănătoare pentru a exprima același adevăr apare mai ales în perioada maturității sale, dar și atunci tot cu păstrarea nealterată a ceea ce s-a hotărât de către Părinți la Sinodul I ecumenic. Invitând, prin *Epistola de synodis*, la reconciliere pe toți „prienii adevărului”, care respectă cele stabilite la Niceea, dar ezită asupra termenului „deoființă”, Atanasie li se adresează ca unor frați, înțelegând că sunt persoane care pot avea aceeași gândire, dar nu discută decât pornind de la cuvinte¹⁷.

Scriptura – temelia adevăratei mărturisiri

O astfel de deschidere spre posibilitatea folosirii unor termeni nescripturistici, precum deoființă, nu înseamnă nicidecum o diminuare a importanței pe care o acordă Scripturii¹⁸, ci are doar în vedere o raportare

¹⁵ Atanasie, *Decr.* 18, 4 (PG 25, 455; trad. Dincă, p. 175).

¹⁶ Atanasie, *Orationes contra Arianos* 3, 3 (PG 26, 17; trad. Dumitru Stăniloae, în *Sf. Atanasie, Scrieri I*, PSB 15, EIBMBOR, București, 1987, p. 234).

¹⁷ A.-M. Jacquin, *Portraits chrétiens. L'Eglise primitive*, Revue des jeunes, 1924, p. 181.

¹⁸ Cu privire la locul Scripturii în teologia Sfântului Atanasie, a se vedea: Lorenzo Di Tommaso, Lucian Turcescu (eds), *The Reception and Interpretation of the Bible in Late Antiquity. Proceedings of the Montréal Colloquium in Honour of Charles Kannengiesser, 11-13 October 2006*, Bible in Ancient Christianity, 6, Brill, 2008; James D. Ernest, *The Bible in Athanasius of*